

kapı aç a düşmanı elinden kaç a / Yünus ağzı güher saç a değme ârif deremeye” derken, “Bu devr içinde benem pâdişâh-ı mülk-i sühan” diyen Bâkî veya, “Verildi bana serîr-i iklim-i sühan” diyen Rûhî-i Bağdâdî ile öz olarak aynı söyleyiş içindedir. “Zamânede benem şâir oğlu şâir kim / Baş eğdi nazmıma dünyânın ehl-i irfânı” diyen Nev’îzâde Atâî ise kendi sanatının kaynağı olarak gösterdiği babasının şairliğiyle övünmektedir. Şairin zaman zaman diniyle, peygamberiyle, tarikatıyla ve şeyhiyle de övündüğü görülür. Yünus’un, “Tapduk’un tapusunda kul olduk kapusunda / Yünus miskin çiğ idik pişdik elhamdülillâh” diyerek sanatının şeyhinin feyzinden kaynaklandığını belirttiği beyitlerinin sayısı az değildir.

Türk edebiyatında sık sık görülen “zâhid-âşik”, “sûfî-şair” tezadının divan şiirinin son temsilcilerinden Leskofçalı Galib ve Yenişehirli Avni’ye kadar uzandığı, bunun da “mutasavvıfane bir fahriyye edası”nın benimsenmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Öte yandan Fuzûlî’nin, “...hâk-i Kerbelâ sâir memâlik iksîrinden eşref olduğu mâlumdur ve rûtbe-i şîrimi her yerde bülend eden hakîkatte bu mefhumdur” şeklindeki sözleri onun memleketiyle övünmeye dînî bir mahiyet verdiğini gösterir. Taşlıcalı Yahyâ da bu tarz övünmenin yanına ırk unsurunu da katar. Nitekim bilhassa Nef’î’de görülen ve Nedîm’de öz değerini bilmeyenlere karşı bir isyan halini alan kendi sanatıyla övünme tavrı, Türk şairlerinin Arap ve İran şairlerine karşı kazanmış oldukları yüksek seviye ve şahsiyeti, hatta üstünlüklerini haykırma ları şeklinde yorumlanmıştır.

Fahriyyeler tarihe ışık tutma yönünden de önem taşır. Eski Arap toplumunda daha çok melik, hükümdar, vali gibi kimselerin gerek karakter ve davranışları gerekse her türlü icraatı müsbet veya menfî taraflarıyla şiirlerde ortaya dökülür ve neticede bunlar birer vesika mahiyetinde tarihe mal olurdu. Bu sebeple şiir, “Araplar’ın bütün ilimlerini ihtiva eden bilgi hazinesi” olarak tanımlanmıştır (Çetin, s. 11). Bu da şiirin ana türlerinden olan kasidenin medih, hiciv, fahr ve mersiye bölümleriyle gerçekleşmekteydi. Divan edebiyatında ise şiir ve bu arada kaside zaman, mekân, örf, âdet ve coğrafya değişikliği gibi sebeplerle bu fonksiyonundan çok uzaklaş-

mıştır. Ancak Nef’î’nin Sultan Ahmed Camii’nin inşası sebebiyle I. Ahmed’e sunduğu methiyenin, “Kim bilirdi suarâ olmasa ger sâbıkta / Dehre devletle gelip yine giden şâhânı” şeklindeki fahriyye beyti, şiirin hâlâ bu tarihî ve sosyolojik önemini koruduğunu vezir bir şekilde ifade etmektedir. Ancak pek çok mübalağalı ifadenin yer aldığı methiyeleri tarih açısından değerlendiren ihtiyatlı davranmak gerekir (bk. FAHR).

Bazı fahriyyeler Türk müzikisinde güfte olarak kullanılmıştır. Meselâ Nef’î’nin, “Tûtî-i mu’cize-güyem ne desem lâf değil” mısrayla başlayan ünlü fahriyyesi İtrî tarafından seğâh makamında, “Bülbül gibi pür oldu cihan nağmelerimden” diye başlayan bir fahriyye de Zekâî Dede tarafından hicazkâr makamında bestelenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Muallim Nâci, *İstîlâhât-ı Edebiyye*, İstanbul 1307, s. 161 vd.; Tâhîrülmevî, *Edebiyat Lügati* (İstanbul 1937), İstanbul 1973, s. 43, 44; Mustafa Nihat Özön, *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü*, İstanbul 1954, s. 84-87; *Yunus Emre Divanı* (haz. Mustafa Tatçı), Ankara 1990, s. 279, 341; Ali Şîr Nevâî, *Bedâiyü’l-bidâye*, TSMK, Revan, nr. 802, 804, 806; *Ali Şîr Nevâî’nin Birinci Divanı: Garâibü’s-sığar* (haz. Günay Alpay, doktora tezi, 1965), Türkiye Araştırma Merkezi Ktp., nr. T 690; *Ahmed Paşa Divanı* (haz. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1966, tür.yer.; *Necatî Bey Divanı* (haz. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1963, s. 9; Lâmiî, *Divan*, Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. M. 380; Fuzûlî, *Türkçe Divan* (haz. Kenan Akyüz v.dğr.), Ankara 1958, tür.yer.; Yahya Bey, *Divan* (haz. Mehmet Çavuşoğlu), İstanbul 1977, tür.yer.; *Bâkî: Hayatı ve Şiirleri: Divan* (haz. S. Nûzhet Ergun), İstanbul 1935, tür.yer.; Nef’î, *Divan*, İstanbul 1269, s. 2-4; a.e. (haz. Metin Akkuş), Ankara 1993, s. 45-47, 54, 315; *Nedîm Divanı* (haz. Abdülhakî Gölpınarlı), İstanbul 1972, tür.yer.; Mehmed Rifat, *Me-câmîü’l-edeb*, İstanbul 1308, s. 193-197; Levend, *Divan Edebiyatı* (İstanbul 1943), İstanbul 1980, s. 543-551, 552; Hikmet İlaydın, *Türk Edebiyatında Nazım*, İstanbul 1957, s. 107; Banarî, *RTET*, I, 186-190; II, 655-659; M. Nihad Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973, s. 11, 80-88; Cem Dilçin, *Örneklere Türk Şiir Bilgisi*, Ankara 1983, s. 122-167; Tahir Üzgör, *Edebiyat Bilgileri*, İstanbul 1983, s. 226; a.mlf., *Türkçe Divan Dübâceleri*, Ankara 1990, s. 274; İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara 1990, s. 161-162; Halûk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri*, Ankara 1985, s. 43, 53, 59; Mehmed Çavuşoğlu, “Kasîde”, *TDL*, LII/415 (1986), s. 22; a.mlf., “Avni Bey, Yenişehirli”, *DİA*, IV, 123-124; F. Krenkow, “Kasîde”, *İA*, VI, 388-389; Abdülkadir Karahan, “Nef’î”, a.e., IX, 176-178; Pakalın, I, 583-584; “Fahriyye”, *TDEA*, III, 144-145; Öztuna, *TMA*, I, 281-433, 516; Mustafa Uzun, “Câize”, *DİA*, VII, 28-29.

TAHİR ÜZGÖR

FAHRÜDDEVLE

(فخرالدولة)

Fahrüddeve Felekü’l-ümme
Ebü’l-Hasen Alî b. Rüknüddeve
Hasen el-Büveyhî
(ö. 387/997)

Büveyhî hükümdarı
(983-997).

Yaklaşık 341’de (952) İsfahan’da doğdu. Babası Rüknüddeve hasta yatağında yatarken ağabeyi Adudüddeve ve kardeşi Müeyyidüddeve ile ülke topraklarını aralarında paylaştılar ve Adudüddeve’nin hâkimiyetini tanımayı kabul ettiler. Bu taksimde Fahrüddeve’ye Dînever ve Hemedan verilmişti. Ancak Rüknüddeve’nin 366’da (976) ölümünden sonra kardeşler ve hânedanın diğer mensupları arasında mücadele başladı. Fahrüddeve kendi payına düşen topraklardan memnun değildi ve Müeyyidüddeve’ye verilen İsfahan ve civarındaki yerleri de ele geçirmek istiyordu. Bu maksatla amcasının oğlu Bahtiyâr’ın teşvikiyle Berzikân aşireti reisi Hasanveyh el-Berzikânî ve Ziyâril’den Kâbûs b. Veşmgîr ile Adudüddeve aleyhine iş birliği yaptı. Adudüddeve 369’da (979) Fahrüddeve’nin üzerine yürüyerek Hemedan’ı ele geçirmeye karar verdi. Kendisini Büveyhîler’in doğudaki topraklarının vârisi kabul eden ve Rey’deki hâkimiyetini devam ettirmek isteyen Fahrüddeve bu saldırı karşısında önce Deylem’e, sonra da Cürcân’a giderek Ziyâri Emîri Kâbûs b. Veşmgîr’e sığındı. Adudüddeve’ye bağlı kuvvetler Hemedan’a girince kumandan Ebü Nasr Hâsâze’nin diplomatik faaliyetleri sonunda Fahrüddeve’nin veziri Muhammed b. Hameveyh ile diğer adamları da onların saflarına geçtiler. Adudüddeve Kâbûs’a haber gönderip kardeşi Fahrüddeve’yi teslim ettiği takdirde kendisini ödüllendireceğini bildirdi. Kâbûs bu teklifi reddedince Adudüddeve Müeyyidüddeve kumandasındaki büyük bir orduyu Cürcân’a sevketti. Savaşı kaybeden Kâbûs Nişâbur’a çekildi; daha sonra Fahrüddeve de ona katıldı. Sâ-mânî Hükümdarı Nûh b. Mansûr, Horasan Emîri Hüsâmüddeve Ebü’l-Abbâs Taş’tan Fahrüddeve ile Kâbûs’u desteklemesini ve Cürcân’da bulunan Müeyyidüddeve üzerine yürümelerini istedi. Burada cereyan eden savaşta Horasan ordusundaki kumandanlardan Fâik el-

Hâssa ile anlaşılan Müeyyidüddeve galip geldi ve önemli ganimetler ele geçirdi (371/981-82). Adudüddeve 372'de (983) ölünce Fahrüddeve kardeşi Müeyyidüddeve ile barışmak için teşebbüse geçtiyse de sonuç alamadı.

Müeyyidüddeve'nin Şâban 373'te (Ocak-Şubat 984) ölümü üzerine Vezir Sâhib b. Abbâd devlet adamlarını toplayarak hânedanın en yaşlısı olan Fahrüddeve'nin tahta çıkarılmasını istedi. Onlar da bu teklifi kabul ederek Nişâbur'da bulunan Fahrüddeve'yi Cürcân'a davet ettiler. Fahrüddeve Ramazan 373'te (Şubat 984) Cürcân'a geldi, burada büyük bir coşkuyla karşılanıp Büveyhîler'in Cibâl kolunun hükümdarı ilân edildi. Daha sonra Rey'e döndü ve Adudüddeve gibi "şâhinşah" unvanıyla adına para bastırıldı (Busse, s. 64).

Fahrüddeve'nin tahta çıkmasında büyük emeği olan Vezir İbn Abbâd daha sonra idarecilikten ayrılmak istediye de Fahrüddeve bunu kabul etmeyip kendisini sınırsız yetkilerle tekrar vezir tayin etti. Halife Tâi'-Lillâh Fahrüddeve'nin hükümdarlığını tasdik edip ona ayrıca Felekü'l-ümme lakabını verdi ve sancakla birlikte değerli hediyeler, sultânî hil'atlar gönderdi.

Vezir İbn Abbâd'ın teşvikiyle Bağdat'ı ele geçirmeye karar veren Fahrüddeve 379'da (989) Rey'den yola çıktı. Berzîkân aşireti reisi Bedr b. Hasanveyh ile İbn Abbâd'ın kumandasındaki ordu Irak'a doğru ilerlerken Fahrüddeve'nin idaresindeki ikinci bir ordu da Hüzistan üzerine yürüyordu. Ancak İbn Abbâd'ın rakipleri Fahrüddeve'yi bu seferden vazgeçirdiler. Fahrüddeve aynı yıl Bahâüddeve'ye karşı bir sefer düzenlediye de sonuç alamadı. Daha sonraki yıllarda Samsâmüddeve'ye karşı Bahâüddeve ile iş birliği yaptı.

Fahrüddeve Şâban 387'de (Eylül 997) Rey'de Taberek Kalesi'nde vefat etti, yerine dört yaşındaki oğlu Ebû Tâlib Mecdüddeve Rüstem geçti. Rey'de bir cami ile bir kale yaptıran Fahrüddeve çok büyük bir servete sahipti. Adı bilinmeyen bir müellif *Târîh-i Cil ve Deylem* adlı eserini onun adına yazmıştır (Barthold, s. 9). Fahrüddeve rasat çalışmalarlarıyla da yakından ilgilenmiştir. Ebû Mahmûd Hâmid b. Hıdır el-Hucendî onun emriyle, güneşin Rey şehrinin boylamına girişini gözletmekte kullanılan büyük

bir sekstant yapmıştı. Meşhur âlim Bîrûnî bizzat Hucendî'den aldığı bilgilere dayanarak bu rasatları *Hikâyetü'l-âletü'l-müsemmât bi's-südsi'l-Fahrî* adlı risâlesinde ayrıntılarıyla kaydetmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 412-416; Rûzâverî, *Zeğlû Kitâbi Tecâribü'l-ümem* (nşr. Amedroz), Oxford 1920-21 — Kahire 1334/1916, s. 90-100, 261-263, 296; Nizâmülmülk, *Şiğâsetnâme*, s. 218-221, 226; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, IX, 19-21, 30-31, 58-59, 110; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 229, 232; II, 118; Müstevfî, *Târîh-i Güzide* (Nevâî), s. 417-420; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Calcutta 1964, s. 36, 50-53, 70, 74, 78, 140, 149, 195; H. Busse, *Chalif und Grosskönig*, Beyrut 1969, s. 46, 54, 64, 67, 77, 80, 214, 216, 335, 349, 420, 507, 509; Barthold, *Türkistan*, s. 9, 272, 282; *A'yanü's-Şî'a*, VIII, 182; Hasan Müneymine, *Târîhu'd-devleti'l-Büveyhiyye*, Beyrut 1407/1987, s. 138 vd.; Vefâ M. Ali, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye ft 'ahdi tesallüti'l-Büveyhiyyîn*, İskenderiye 1991, s. 95-97; K. V. Zetterstéen, "Fahrüddeve", *IA*, IV, 447-448; Cl. Cahen, "Fakhr al-Dawla", *EI*² (İng.), II, 748-749; Abdülkerim Özaydın, "Adudüddeve", *DIA*, I, 392-393; Günay Tümer, "Bîrûnî", a.e., VI, 207; Erdoğan Merçil, "Bahâüddeve", a.e., IV, 476; Tilman Nagel, "Buyids", *Elr.*, IV, 580-581.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

FAHRÜLMÜLK, Ali b. Nizâmülmülk

(فخرالملک علی بن نظام الملک)

Hâce-i Büzürg Nizâmüddîn Kivâmü'l-mille ve'd-devle Fahrülmülk Ebû'l-Feth Ali (Muzaffer) b. Nizâmülmülk et-Tûsî (ö. 500/1106)

Selçuklu veziri.

Meşhur Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün büyük oğlu olup 434'te (1042-43) doğdu. Babası ile birlikte Belh Emîri Yâhur'un (Tâcir, Bâcir) ve Çağrı Bey'in hizmetinde bulundu. Sultan Melikşah ile veziri Nizâmülmülk'ün öldürüldüğü tarihte (485/1092) Horasan'da bulunuyordu. Aynı yıl Berkyaruk Selçuklu sultanı ilân edilince Fahrülmülk onun hizmetine girmek için İsfahan'a gitti. Fakat Terken Hatun'un baskısıyla sultan ilân edilen oğlu Mahmûd b. Melikşah'ın adamlarından Emîr Kamac yolda Fahrülmülk'ü yakalayıp mallarını gasbetti. Fahrülmülk daha sonra kaçıp Hemedan'a geldi. Hemedan o sırada (487/1094) Selçuklu tahtında hak iddia eden

Tutuş'un nüfuz ve kontrolündeydi. Tutuş onu Berkyaruk taraftarı olduğu için yakalatıp öldürmek istediye de Emîr Yağısyanı buna engel oldu ve Tutuş'a halkın Nizâmülmülk'ün ailesine sevgisi dolayısıyla Fahrülmülk'ü vezir tayin etmesini tavsiye etti. Tutuş da buna uyarak onu vezir yaptı.

Fahrülmülk, Sultan Berkyaruk ile Tutuş arasında Rey yakınlarında Dâşilû denilen yerde meydana gelen ve Tutuş'un ölümüyle sonuçlanan savaşa katıldı ve esir düştü (17 Safer 488/26 Şubat 1095). Daha sonra serbest bırakıldı. Bu sırada Sultan Berkyaruk'un veziri olan kardeşi Müeyyidülmülk sultana, annesi Zübeyde Hatun'u yanından uzaklaştırması halinde pek çok emîrin kendi hizmetine gireceğini söylediği için Zübeyde Hatun vezire kin bağlamıştı. Babaları Nizâmülmülk'ten miras kalan mücevherler yüzünden Müeyyidülmülk'e dargın olan Fahrülmülk, Müstevfî Mecdülmülk el-Belâsânî'nin de tahrikiyle kardeşini vezirlikten azlettirip yerine geçmek için seferber oldu. Sultana atlas otağlar, değerli çadırlar, silâhlar, kıymetli taşlarla süslü eyer ve koşum takımları, Arap atları, av kuşları ve para verip Müeyyidülmülk'ü görevinden uzaklaştırıp hapsedirdi ve makamını ele geçirdi (488/1095). Berkyaruk'un onu vezir tayin etmesinde hiç şüphesiz annesi Zübeyde Hatun'un da önemli rolü olmuştur. Ancak Fahrülmülk 490'da (1096-97) azledildi ve yerine Mecdülmülk getirildi. Bunun üzerine Fahrülmülk Nişâbur'a giderek inzivaya çekildi. Aynı yıl Melik Sencer tarafından vezir tayin edilen Fahrülmülk 10 Muharrem 500'de (11 Eylül 1106) bir Bâtınî fedaisi tarafından öldürüldü.

Asil ve cömert bir devlet adamı olan Fahrülmülk, Berkyaruk dönemindeki vezirliği sırasında sonu gelmeyen karışıklıklar yüzünden pek faydalı olamadıysa da Sencer'e önemli hizmetlerde bulundu. Âlimleri sever, onların talebeye ve halka faydalı olması için gayret sarfederdi. Şâfiî fakih Ebû Abdullah et-Taberî'yi Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde ders vermekle görevlendirdiği gibi (499/1106) aynı yıl hac dönüşü devlet kapısından bir daha maaş almamaya karar veren Gazzâlî'yi bu fikrinden vazgeçirerek Nişâbur'daki Nizâmiye Medresesi'ne müderris tayin etmiştir. Devrin meşhur şairlerinden Emîr'ü's-şuarâ Muizzî Nişâburî